

Πρόλογος

Παράδοξη Ευρώπη! Ανυπόστατη ως οντότητα την ώρα που στις ακτές της Μεσογείου ανθεί ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας ο πολιτισμός αυτός, που θα αποτελέσει ένα από τα θεμέλια της ευρωπαϊκής ταυτότητας, δεν αφορά ωστόσο παρά μέρος του ευρωπαϊκού χώρου. Αν είναι δύσκολο να χρονολογήσει κανείς την αφετηρία της ύπαρξης της Ευρώπης, μπορεί ανεπιφύλακτα να υποστηρίξει ότι η καταρρέουσα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξε το χωνευτήρι της. Σε πλήρη παρακμή, ο ρωμαϊκός πολιτισμός μοιάζει να δύνει κάτω από το πλήγμα των μεγάλων μεταναστεύσεων των λαών, που ονομάστηκαν «βαρβαρικές εισβολές».

Παράδοξη Ευρώπη διότι στην αυγή αυτή του Μεσαίωνα γεννιέται διαιρεμένη. Ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή προμηνυόταν, επιβεβλημένη από τις συνθήκες, η διάσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η καταστροφή της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα από τους Βαρβάρους, βάθυνε ακόμη περισσότερο το χάσμα. Διότι, και τούτο θα πρέπει να τονιστεί, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μέλλει να συνεχιστεί στην Ανατολή για μία χιλιετία, να γνωρίσει πολλές χρυσές εποχές και να μην παραιτηθεί παρά αργά και με δυσκολία από τις οικουμενικές φιλοδοξίες της. Η αλήθεια είναι ότι η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υιοθετεί γνωρίσματα και τρόπους που την απομακρύνουν όλο και περισσότερο από το παραδοσιακό πρότυπο, δεδομένου ότι γίνεται μια ελληνική αυτοκρατορία, διαβρωμένη από ανατολικές επιρροές. Μια χριστιανική αυτοκρατορία που αυτοανακηρύσσεται «ορθόδοξη» και η οποία διαρρηγνύει άλλωστε οριστικά τους δεσμούς της με τη χριστιανοσύνη της Δύσης τον 11ο αιώνα.

Η Δύση, από την πλευρά της, δεν εμφανίζει ουσιαστική πολιτική ενότητα. Πράγματι, στην Ευρώπη που γεννιέται, η ρωμαϊκή ενότητα υποκαθίσταται από τον πολιτικό κατακερματισμό: τα βαρβαρικά φύλα που εισβάλλουν στη Δύση εγκαθιδρύουν, μετά από ατέρμονες συγκρούσεις, κράτη τα σύνορα των οποίων βρίσκονται για μεγάλο διάστημα σε διαρκή μετατόπιση. Είναι ωστόσο αλήθεια ότι, στο τέλος μιας χιλιετίας πολιτικών αναταραχών και αδιάκοπων πολέμων με συχνές πολλαπλές αναζωπυρώσεις, η εγκατάσταση των λαών ολοκληρώθηκε.

Οι ακαθόριστες αυτές συγκρούσεις έφεραν στο φως πολυάριθμα κράτη με θεσμούς που προέρχονται από τη ρωμαϊκή κληρονομιά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ενόσω αυτά τα κράτη έπαιρναν μορφή, τα πιο ισχυρά επιχείρησαν να διεκδικήσουν για λογαριασμό τους τον αυτοκρατορικό μύθο, είναι όμως εξίσου σαφές ότι επρόκειτο για ένα ιδεώδες απρόσιτο στους Βαρβάρους βασιλιάδες, που ήταν μεν ικανοί να καταλάβουν ένα τμήμα της Ευρώπης, όχι όμως και να την υποβάλουν σε κοινό νόμο, όπως στο παρελθόν είχε κατορθώσει η Ρώμη. Μολονότι οι απόπειρες του Καρλομάγνου ή του Όθωνα δεν είναι αμελητέες, η γρήγορη αποτυχία τους δείχνει τα όρια του εγχειρήματός τους. Όσο για τον τίτλο του αυτοκράτορα μοιάζει κάπως φαιδρός όταν φέρεται από άρχοντες των μικρών γερμανικών πριγκιπάτων ή από κάποιους ηγεμόνες του 13ου αιώνα, κληρονόμους της καταστροφής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους.

Παράδοξη Ευρώπη τέλος, αυτή που από τον 12ο αιώνα βλέπει τις «κοινές», τις «δημιώδεις» ρομανικές διαλέκτους να παραμερίζουν τη μία, καθολική γλώσσα που ήταν τα λατινικά, ενώ το ανατολικό τμήμα της ηπείρου εκφράζεται στα ελληνικά. Με την ανάπτυξη των κοινών γλωσσών, η Ευρώπη ολοκληρώνει τον κατακερματισμό της καθώς οι οντότητες που ξεπροβάλλουν έρχονται να επιβαρύνουν με νέους διαχωρισμούς εκείνες που είχαν ήδη προκύψει από την πολιτική κατάτμηση.

Άραγε λοιπόν δικαιούται κανείς να μιλά για ευρωπαϊκή οντότητα ήδη από εκείνη την εποχή, τη στιγμή που ενότητα δεν υπάρχει ούτε στο πολιτικό ούτε στο θρησκευτικό ούτε και στο πολιτιστικό πεδίο και ενώ τα πράγματα μοιάζουν να εξελίσσονται προς τη διάσπαση και τον κατακερματισμό;

Εκεί ακριβώς βρίσκεται η καρδιά του ευρωπαϊκού παράδοξου. Την ώρα που η Ευρώπη δεν είναι παρά το θέατρο της διαρκούς αντιπαράθεσης μιας σειράς από απομονωμένες και διαφορετικές μεταξύ τους ενότητες, από τους κόλπους αυτού του κατακερματισμού βλέπει κανείς να αναδύεται μια ευρωπαϊκή ταυτότητα, σε βαθμό μάλιστα που να μπορεί να μιλήσει, χωρίς υπερβολή, για γέννηση της Ευρώπης το Μεσαίωνα.

Τι καθορίζει αυτή την ταυτότητα; Κατ' αρχάς η κληρονομιά που δεν θα πάψει να σημαδεύει την Ευρώπη, ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Πολιτιστικά η Ευρώπη είναι τέκνο της ελληνικής σκέψης, όπως αυτή διαδόθηκε από τους Ρωμαίους, η δε εκ νέου ανακάλυψη του Αριστοτέλη από τους Ευρωπαίους αποτελεί σημείο καμπής για τη δυτική σκέψη. Πολιτικά και νομοθετικά η Ευρώπη έλκει τις αρχές οργάνωσής της από τη Ρώμη. Μετά την εξάλειψη της δυτικής ρωμαϊκής οντότητας, η συγκρότηση των μεγάλων μοναρχιών της Δύσης συντελείται με βάση την έννοια του κράτους, όπως αυτή διατυπώνεται από τους νομομαθείς, ενώ στην Ανατολή

το πρότυπο είναι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο βλαστός αυτός της Ρώμης. Τέλος, και ίσως το σημαντικότερο, η ανάμνηση της ρωμαϊκής ενότητας καταδιώκει τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και οι διαδοχικές απόπειρες για εγκαθίδρυση μιας αυτοκρατορίας υπενθυμίζουν τη γονιμότητα του αυτοκρατορικού ενωτικού παράγοντα στην ευρωπαϊκή συνείδηση. Για να απλουστεύσουμε τα πράγματα, ας πούμε ότι η υπό διαμόρφωση Ευρώπη θεωρούσε πάντα τον εαυτό της ως μια ενότητα κατ' εικόνα του ρωμαϊκού προτύπου και ότι η πληθώρα των κρατών γινόταν έτσι αντιληπτή ως ένα μεταβατικό στάδιο που η παλινόρθωση της αυτοκρατορίας θα κατόρθωνε να ξεπεράσει. Αναμφίβολα πρόκειται για μύθο, η δύναμη του οποίου στάθηκε ωστόσο ισχυρό κίνητρο για τους ηγεμόνες.

Πέρα από την κληρονομιά της Αρχαιότητας, η ευρωπαϊκή ταυτότητα κατά το Μεσαίωνα καθορίζεται από ένα στοιχείο που ξεπερνά τα σύνορα των υπό συγκρότηση κρατών: τη χριστιανική θρησκεία. Στη Δύση, η υποκατάσταση της χαμένης αυτοκρατορίας από την Εκκλησία, ως αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, ο εκχριστιανισμός των βαρβαρικών φύλων, η οικονομική και πολιτική ισχύς των μοναστηριών και των επισκόπων, κάνουν την Εκκλησία όχι μόνο το συνεκτικό πνευματικό στοιχείο των λαών και των κρατών, αλλά και έναν πρωταγωνιστή στις κοσμικές διαμάχες που τα φέρνουν σε αντιπαράθεση. Σ' αυτό το παιχνίδι η Εκκλησία μερικές φορές παραμερίζει την κύρια αποστολή της, τη διάδοση του ευαγγελικού κηρύγματος και την καθοδήγηση των ανθρώπων στο δρόμο της σωτηρίας. Γι' αυτό και πληθαίνουν οι επανειλημμένες μεταρρυθμιστικές απόπειρες, τόσο από την παπική πλευρά όσο και από τα μοναχικά τάγματα, που ζητούν να επαναφέρουν την Εκκλησία στον προορισμό της. Για τους ίδιους λόγους αναπτύσσονται και οι αιρέσεις που περιοδικά τη σπαράσσουν.

Συγχρόνως όμως, και παρά τις αδυναμίες της, μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η Εκκλησία αποτελεί το ενωτικό στοιχείο που λίγο-πολύ συνειδητά ονειρεύεται η Ευρώπη και το οποίο διαφύλαξε, παρά την πολιτική διάσπαση, την ενότητα του χριστιανικού λαού. Οι διαρκείς απόπειρες για την αποκατάσταση της χριστιανικής ενότητας μετά τον 11ο αιώνα και το θεοκρατικό σχέδιο της παποσύνης του 13ου αιώνα, που αποσκοπεί στην υποταγή των ηγεμόνων στη Ρώμη, εκφράζουν με τον τρόπο τους τη χριστιανική αυτή διάσταση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Τέλος είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στα λίγο-πολύ ορατά συστατικά αυτής της ταυτότητας, επακόλουθο των οποίων είναι η ομοιότητα των εξελίξεων και ο πολλαπλασιασμός των διακρατικών ανταλλαγών. Ως προς το πρώτο σημείο, και πέρα από παραλλαγές στη λεπτομέρεια, ο ιστορικός δεν μπορεί παρά να εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι η Ευρώπη, στις διάφορες συνιστώσες της, γνωρίζει στη διάρκεια του Μεσαίωνα όμοια φαινόμενα που ξεπερνούν τα

σύνορα των κυφορούμενων κρατών: εισβολές Βαρβάρων, αρχικά συρρίκνωση και στη συνέχεια διεύρυνση των ανταλλαγών σε συνάρτηση με τις πολιτικές διακυμάνσεις, οικονομική ζωή σε μεγάλο βαθμό επικεντρωμένη στο σύστημα της χωροδεσποτικής ζωάρκειας, εκτεταμένες εκχερσώσεις, φεουδαρχία, ρόλος της Εκκλησίας... Με αυτή την οπτική, υπάρχει πράγματι μια ευρωπαϊκή οντότητα που μοιάζει να διαφεύγει εν πολλοίς από την ελεύθερη βούληση των ανθρώπων και να ανταποκρίνεται σε βαθύτερες τάσεις της ιστορίας.

Ωστόσο η συγκέντρωση της προσοχής μας στα πολιτικά φαινόμενα δεν θα πρέπει να συγκαλύψει το γεγονός ότι υπάρχει επίσης, για ορισμένα τουλάχιστον μέλη της μεσαιωνικής κοινωνίας, μια βιωμένη ευρωπαϊκή πραγματικότητα που υπερβαίνει τα σύνορα. Μήπως άλλωστε δεν βλέπουμε να διαγράφεται μια Ευρώπη των εμπορών και των τραπεζιτών, που ασκεί τις δραστηριότητές της στα λιμάνια και τις εμποροπανηγύρεις, μια Ευρώπη των μοναστηριών και των θρησκευτικών ταγμάτων, μια Ευρώπη των πανεπιστημιακών και των λογίων που ανταλλάσσουν επιχειρήματα για τις σχέσεις της πίστης και του ορθού λόγου ή ακόμη μια Ευρώπη των προσκυνητών σε διαρκή μετακίνηση;

Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας ξεγελά ο πολιτικός κατακερματισμός της. Πέρα από τους διαχωρισμούς, πέρα από τους πολέμους και το διαμελισμό, η Ευρώπη γεννιέται εκείνα τα χρόνια των διαιρέσεων με τη μορφή μιας οντότητας που είναι παρούσα στις συνειδήσεις, με τη μορφή μιας ταυτότητας με περίπλοκο αλλά βαθιά ριζωμένο περιεχόμενο, με τη μορφή τέλος δικτύων στα οποία ενσωματώνονται τα δυναμικά στοιχεία της μεσαιωνικής κοινωνίας. Με αυτή ακριβώς τη διαλεκτική ένταση ανάμεσα στη φαινομενική πολυδιάσπαση και το διαρκές αίσθημα μιας υποβόσκουσας ενότητας συνεχίζεται στο εξής η ιστορία της.

* * *

Στα τέλη του 13ου αιώνα, η εδαφική συγκρότηση της Ευρώπης μοιάζει να έχει κατ' ουσίαν επιτευχθεί. Οι αιώνες των μεγάλων μεταναστεύσεων που κατέληξαν στη σταθεροποίηση των λαών στην ήπειρο έχουν πλέον παρόλθει. Η εγκατάσταση των πληθυσμών είναι οριστική, χωρίς μελλοντικές μεταβολές. Στις παρυφές ωστόσο της ηπείρου μάλιστα ακόμη μια αναμέτρηση που αφήνει ρευστά τα ανατολικά όρια αυτής της εγκατάστασης των λαών. Ανάμεσα στο γερμανισμό και τον σλαβικό κόσμο ο αγώνας για την κυριαρχία της ανατολικής Ευρώπης εξακολουθεί ενώ στη νοτιοανατολική Ευρώπη, στην αυγή του 14ου αιώνα, είναι σε πλήρη εξέλιξη η τελευταία «μεγάλη εισβολή», η προέλαση των Τούρκων.

Τούτη η Ευρώπη, τα χαρακτηριστικά της οποίας αρχίζουν πλέον να διαγράφονται, διαμορφώνει, κάτω από την επιρροή των μεγάλων μεσογειακών πολιτι-

σμών και με τη συνεισφορά των πιο αναπτυγμένων λαών, μια δική της ταυτότητα. Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός, όπως γεννήθηκε στην Ελλάδα των πόλεων για να διαδοθεί με τις ρωμαϊκές κατακτήσεις στις περιοχές που ενσωμάτωσε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αποτελεί το κοινό θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομεί το πεπρωμένο της η Ευρώπη. Σ' αυτόν βρίσκει τις πηγές των πολιτικών της αντιλήψεων, τα θεμέλια μιας στοιχειώδους ακόμη τεχνικής, τους αισθητικούς κανόνες, τη φιλοσοφική σκέψη και, αναμφίβολα, την πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας οικουμενικής αυτοκρατορίας που επιδιώκει να εξαπλωθεί ως τα όρια του τότε γνωστού κόσμου. Το βέβαιο είναι ωστόσο ότι η ευρωπαϊκή αυτή ταυτότητα βασιζέται λιγότερο στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, που άλλωστε δεν εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη την ήπειρο, απ' ό,τι στο χριστιανισμό, που αποτέλεσε τον ουσιαστικό ενοποιητικό παράγοντα μετά την κατάρρευση της ρωμαϊκής πολιτικής οντότητας. Πρόκειται βέβαια για έναν παράγοντα σχετικής ενοποίησης, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή η κοινή πίστη προέρχεται από δύο διαφορετικές πηγές.

Η δυτική Ευρώπη και η Σκανδιναβία βρίσκονται υπό τη θρησκευτική επιρροή της Ρώμης, η οποία, με όχημα το γερμανισμό, έφτασε στην Ουγγαρία και την Πολωνία. Αντίθετα η ανατολική Ευρώπη και ο σλαβικός κόσμος των Βαλκανίων δέχθηκαν από το Βυζάντιο τη θρησκεία τους όπως και τον πολιτισμό τους. Έτσι γεννήθηκαν δύο «Ευρώπες» που οι τύχες τους για πολύ καιρό θα αποκλίνουν.

Αυτό δεν έχει σημασία. Πέρα από τα άφθονα σημεία διαφοράς, η αρχή της ενότητας καταδιώκει το πνεύμα των Ευρωπαίων. Γεννημένη από το ρωμαϊκό παράδειγμα, η ιδέα της αυτοκρατορίας διατρέχει τον μεσαιωνικό κατακερματισμό. Ενισχυμένη δε από τη συνειδητοποίηση της ενοποιητικής δύναμης της χριστιανικής πίστης, παρέχει την ευκαιρία σε απόπειρες υλοποίησης όπου οι προθέσεις ξεπερνούν την πραγματικότητα. Αυτοκρατορία του Καρλομάγνου ή Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία γερμανικής εθνικότητας – το ίχνος της χαμένης ενότητας παραμένει και εμπνέει την πολιτική των κρατών. Ακόμα και στον 16ο αιώνα, ο Κάρολος Ε΄ των Αψβούργων –ο Κάρολος Κουίντος–, κάτοχος του αυτοκρατορικού αξιώματος, θα ακολουθήσει το τρελό όνειρο της ενότητας της χριστιανικής Ευρώπης μέχρι του σημείου να εξαντλήσει τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας του σε ένα ουτοπιστικό εγχείρημα. Από τη Μαδρίτη ως τη Βιέννη, οι διάδοχοί του θα υιοθετήσουν τα σχέδιά του και θα επιχειρήσουν να τα υλοποιήσουν κάτω από νέους όρους.

Χωρίς το όνειρο της χαμένης ενότητας να σβήσει εντελώς, τον 14ο αιώνα μια άλλη πραγματικότητα έρχεται σιγά σιγά να επιβληθεί: εκείνη των εθνικών οντοτήτων. Με τη βοήθεια της κατάτμησης σε μικρές φυσικές ενότητες, το έ-

θνος-κράτος επιβάλλεται προοδευτικά ως πραγματικότητα που βιώνεται προτού αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας. Το κράτος αυτό σχηματίζεται ή κυριαρχείται από ένα λαό ο οποίος, χάρις στη γλώσσα του, την ταυτότητά του με έναν ηγεμόνα, τις συνήθειες ή τις παραδόσεις του, αποκτά συνείδηση ότι ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινότητα, ξεχωριστή από τις γειτονικές. Πιο προχωρημένη στη δυτική Ευρώπη, η σύσταση αυτών των εθνών-κρατών εξαπλώνεται προοδευτικά στο σύνολο της ηπείρου. Ωστόσο η εδραίωση της εθνικής ταυτότητας επιτυγχάνεται συχνά μέσα από την αντιπαράθεση με τα γειτονικά έθνη. Σε αντίθεση με την εσωτερική ειρήνη που είχε κατορθώσει να διατηρήσει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στο απόγειό της, οι σχέσεις ανάμεσα στα γειτονικά έθνη διέπονται από τον ανταγωνισμό και τη διαμάχη για την κατάκτηση της ηγεμονίας, καθώς τα ισχυρότερα ανάμεσά τους παλεύουν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στο σύνολο της ηπείρου.

Μήπως αυτό σημαίνει ότι εξέλιπε πλέον η αρχή της ενότητας της ηπείρου; Πολιτικά δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Ο Φίλιππος Β΄ ή ο Ναπολέων δεν θα συλλάβουν την πολιτική τους ως απόπειρα αποκατάστασης της χαμένης ενότητας αλλά ως υποταγή των εθνών στην Ισπανία ή τη Γαλλία. Ωστόσο την αρχή της ενότητας την ξαναβρίσκουμε στο επίπεδο της πολιτισμικής οργάνωσης, με την ανθρωπολογική έννοια του όρου, καθώς τα σύνορα υποχωρούν για να επικρατήσουν τα χαρακτηριστικά ενός κοινού πολιτισμού. Ευρώπη των ανθρωπιστών, Ευρώπη των εμπόρων, Ευρώπη των καλλιτεχνών, Ευρώπη των φιλοσόφων, Ευρώπη των λογίων, μια ολόκληρη διεθνική οντότητα συγκροτείται αθόρυβα, με το αργό και αόρατο βήμα των γενεών και των αιώνων, βάζοντας τα θεμέλια μιας ταυτότητας που κρύβεται πίσω από τις παρελάσεις των κατακτητών και τις κλαγγές της μάχης. Στην αυγή πλέον του 19ου αιώνα αυτή η Ευρώπη υπάρχει και ανοίγει τις πόρτες του μέλλοντος.